

кандидат юридичних наук, асистент кафедри теорії держави і права Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

ПРИНЦИП ДОБРОСОВІСНОСТІ ТЛУМАЧЕННЯ ПРАВА

У статті здійснена загальнотеоретична характеристика добросовісності інтерпретатора як одного з основних принципів тлумачення права, який відображає внутрішню, суб'єктивну сторону його діяльності. Розглянута важливість цього принципу для оцінки суб'єктом юридичної інтерпретації своїх намірів або вчинків, яка залежить від сформованого ним ставлення до власного морального обов'язку. Також досліджене питання про співвідношення принципу добросовісності правотлумачення з різними доктринами міжнародного та цивільного права.

Ключові слова: добросовісність, принципи тлумачення права, заборона зловживання права, недопустимість обходу закону.

В статье осуществлена общетеоретическая характеристика добросовестности интерпретатора как одного из основных принципов толкования права, который отражает внутреннюю, субъективную сторону его деятельности. Рассмотрена необходимость этого принципа для оценки субъектом юридической интерпретации своих намерений или поступков, которая зависит от сформированного им отношения к собственному моральному долгу. Также исследован вопрос о соотношении принципа добросовестности правотолкования с разнообразными доктринами международного и гражданского права.

Ключевые слова: добросовестность, принципы толкования права, запрет злоупотребления субъективным правом, недопустимость обхода закона.

In the article general theoretic characteristic of good faith of the interpreter as one of main principles of interpretation of legal rules, which reflects the internal, subjective party of his activity, is carried out. Necessity of this principle for an estimation by the subject of legal interpretation of his own intentions or acts, which depends on the generated relation by the own moral imperative is considered. A question about correlation of principle of good faith of interpretation of law with the various doctrines of international and civil law is investigated also.

Key words: good faith, principles of interpretation of law, prohibition of abuse of right, unlawful of evade of law.

XXI століття – епоха швидкоплинних процесів, негнатовного розвитку суспільного життя, нестримного потоку людських ідей, що дозволяє вже сьогодні вести мову про існування інформаційного суспільства. А ще ця епоха характеризується величезним досвідом людства. Однак яка вона, сучасна людина? Чи стала вона краще за минулі тисячоліття? На ці питання майже безуспішно намагається відповісти сучасна наука про мораль. Все частіше з'являються студії, присвячені дослідженням моралі в різноманітних соціальних сферах: політиці, кібернетиці, економіці, генетиці,

праві. Проте однозначної відповіді досі немає.

Цю статтю ми присвячуємо не менш важливій проблемі зі сфери моралі, яка стосується такої чесноти людини, як добросовісність. І почати її хотілося б з деяких міркувань щодо стану добросовісності, який спостерігається у наш час. Тож сучасна людина, попри існування розмаїття помічників у вигляді комп'ютерів, сканерів, електронних книжок тощо, має безліч перешкод до сумлінного виконання своїх обов'язків, і не лише юридичних. Ці перешкоди можемо поділити на певні групи.

До першої групи слід віднести вплив науково-технічного прогресу, з яким пов'язується поява так званих новітніх технологій, що полегшують існування людини. Саме це тягне підвищені сподівання людини на відповідні дивайси, що в підсумку спричиняє певне розхолодження до своєї роботи через посилення недовіри власним силам, знанням, навичкам.

Друга група причин пов'язана з великою кількістю спокус, які переслідують сучасну людину та спричиняють розпалювання різноманітних інстинктів [1, с. 24]. Наприклад, метою численної реклами, що розповсюджується на величезні відстані завдяки засобам масової інформації, є реалізація товарів і надання послуг для полегшення чи прикрасення життя людей. Це спричиняє збільшення питомої ваги дозвілля у житті людини і відповідно викликає бажання якомога швидше закінчити свою роботу.

Третя група перешкод органічно пов'язана з попередніми. Ці перешкоди виникають через інформаційні переваження людського розуму. Не випадково, до типових психічних розладів сьогодення відносять депресії, які найчастіше виникають через довгострокове виконання великого обсягу роботи в умовах дефіциту часу. Ці розлади взагалі не дозволяють здійснювати свою роботу, не кажучи вже про добросовісне її виконання. Так, підраховано, що в економічно розвинутих країнах в 70-ті роки ХХ ст. кожна людина отримувала за один рік більше інформації, ніж людина в 1900 році протягом усього життя. У наш час приблизно 25% населення Землі зазнають інформаційних переважень. А колишній віце-президент США А. Гор взагалі пов'язує «забруднення навколишнього середовища» з перенасиченням простору зайвою інформацією – статистичними даними, формулами, умовиводами [2, с. 91].

Однак на цьому необхідно зупинитися, аби не перетнути окреслені темою межі. Отже, далі йтиметься про добросовісність саме у сфері права. І перше, на

чому необхідно наголосити, – добросовісність наповнює доброякісним змістом всю юридичну діяльність, оберігаючи її від шкідливих явищ і процесів. Наприклад, згідно з ч. 2 ст. 19 Основного Закону України, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Це конституційне положення традиційно розглядається як одне з найважливіших щодо гарантування реалізації принципу законності. Проте загальновідомо, що авторитетність права, довіра йому з боку соціуму значно підвищується, якщо відповідні службові та посадові особи дотримуються правових приписів не лише формально, а й щиросердо.

Утім, обов'язок дотримуватися законодавчих приписів встановлюється не лише для суб'єктів публічного права. Так, загальний припис неухильно додержуватися законодавства України міститься в ст. 68 Конституції. У зв'язку з цим однією з вимог до суб'єктів права є вимога сумлінного використання ними своїх прав, виконання обов'язків та додержання заборон, про що йдеться, наприклад, у ч. 3 ст. 5 Конституції Швейцарської Конфедерації: «Державні органи та приватні особи мають діяти добросовісно». Таким чином, засада добросовісності або ж сумлінності має своїм підґрунтям моральний обов'язок належно, старанно здійснювати свою діяльність. Отже, на добросовісності має будуватися будь-яка діяльність. Не є виключенням і тлумачення норм права як різновиду діяльності юридичної.

Принцип добросовісності тлумачення є тим принципом, що відображає внутрішню, суб'єктивну сторону діяльності інтерпретатора. Ця засада має місце тоді, коли суб'єкт тлумачення права залишається «на одинці» зі своєю совістю, оцінюючи власні наміри або вчинки. Безсумнівним є те, що ефективність та дієвість інтерпретаційної діяльності визна-

чається діями інтерпретатора, а саме ступенем сумлінного здійснення своїх повноважень. У зв'язку з цим постає природне питання про сутність самого принципу добросовісності та визначення поняття «добросовісність», адже, як зазначається в юридичній літературі, добросовісність є дуже розповсюдженою, проте малодослідженою категорією юридичної науки [3, с. 104].

Термін «добросовісність» утворений завдяки поєднанню двох слів: «добро», тобто те, що є чистим, позитивним, завжди гарним, та «совість» – властивість людини критично оцінювати свої дії та їх результати; її внутрішній трибунал [4, с. 127]. У зв'язку з цим добросовісним можна визнати діяння, вчинене за доброю совістю, тобто таке, що здійснюється з повною концентрацією фізичних та інтелектуальних сил і не залишає після себе негативних, «тяжких» вражень. Як зазначається у тлумачному словнику, добросовісний – це той, хто чесно виконує свої обов'язки [5, с. 165].

У загальному розумінні сумління – це почуття моральної відповідальності людини за свою поведінку перед суспільством [6, с. 184]; воно виражає здатність особистості здійснювати моральний самоконтроль, самостійно формулювати моральні обов'язки, вимагати від себе їх виконання і робити самооцінку власних вчинків.

У філософських словниках добросовісність так само позначає таке ставлення до своїх зобов'язань, яке має моральну природу та становить собою стан чесності, сумління, порядності, передбачає переконаність у необхідності ретельного виконання соціальних обов'язків, повагу до інших, нездатність до низьких вчинків [7, с. 206–207]. Добросовісність також несе в собі доброзичливість, елемент довіри, упевненість, що моральні засади беруться до уваги, що кожний враховує їх у своїй поведінці [8, с. 131].

Очевидно, на основі цих визначень український законодавець сформулював у ст. 1 Закону України «Про рекламу» по-

няття недобросовісної реклами, що означає рекламу, яка вводить або може ввести в оману споживачів реклами, завдати шкоди особам, державі чи суспільству внаслідок неточності, недостовірності, двозначності, перебільшення, замовчування. Можливий наслідок такої реклами – хибність у тлумаченні життєвих реалій, хоча ймовірною може бути й недобросовісність самого споживача, особливо коли він не бере до уваги застереження, що містить реклама. Наприклад, один із судів Німеччини зіштовхнувся з такою справою. Житель Німеччини звинуватив концерн BMW у створенні недостовірного рекламного ролика щодо одного з автомобілів цієї марки, коли спробував перетнути водоймище на автівці, взятій на прокат, але зробити цього не зміг, оскільки автомобіль потонув. У відповідь на претензію наймодавця він зазначив, що, відповідно до реклами, технічні характеристики автомобіля дозволяють їздити по воді, та відшкодувати збитки відмовився. Розглянувши цю справу, суд задовольнив позов наймодавця та визнав дії водія непоміrkованими й недбалими.

Також термін «недобросовісний» часто використовується в сполучі зі словом конкуренція. Так, відповідно до ЗУ «Про захист від недобросовісної конкуренції» недобросовісною конкуренцією є будь-які дії у конкуренції, що суперечать торговим та іншим чесним звичаям у господарській діяльності, серед яких: неправомірне використання позначень, товару іншого виробника, копіювання зовнішнього виду виробу, порівнювальна реклама, дискредитація суб'єкта господарювання, поширення інформації, що вводить в оману, схилення до розголошення комерційної таємниці та ін.

Отже, принцип добросовісності відображає якісну сторону людської поведінки, і саме цим відрізняється, наприклад, від принципу «*pacta sunt servanda*», або «*stare pactis*» (з лат. дотримуватися угод), оскільки договорів можна дотримуватися лише «по букві», у той час як добро-

совісність вимагає дотримання не лише букви, але й духу норми.

Говорячи про генезу принципу добросовісності, слід зауважити, що він має вельми багату історію. Цей принцип ґрунтується на відомій ще римському праву доктрині добросовісності (*bona fides*), за якою учасникам цивільного обороту рекомендувалося визначати і будувати свої взаємовідносини так, як це прийнято серед чесних, добропорядних людей. Взагалі, відповідно до давньо-римської юридичної термінології, *bona fides* – це власна чесність і довіра до чужої чесності, вірність даному слову, моральний обов'язок усіх людей виконувати власні зобов'язання, у чому б вони не втілювалися [9, с. 131]. Разом з цим згадки про необхідність діяти добросовісно можна відшукати ще у Новому Завіті, де апостол Павел говорить: «підкорюйтесь господам своїм за плоттю зі страхом і трепетанням, як Христу, не з видимою лише послужливістю, як чоловіковгодники, а як раби Христові, слугуючи старанно, немов Господеві, а не людям (Ефес. 6, 5-7); князі бо острах не на добрі діла, а на злі. Хочеш не боятися влади? Роби добро; коритися слід не лише зі страху покарання, але й за совістю (Рим. 13, 3,5)».

Наразі принцип добросовісності визнаний правовими системами більшості розвинутих держав. Зокрема, він знаходиться в основі німецької концепції «*Treu und Glauben*» (вірність і довіра), американської доктрини «*Good Faith*» (добра совість), французької теорії «*abus de droit*» (зловживання правом) [7, с. 205–206].

Необхідно також зазначити, що в наш час принцип добросовісності найчастіше знаходить свій вираз у міжнародному та цивільному праві.

Так, у міжнародному праві він розуміється як: 1) усвідомлення лояльності, поваги права, вірності зобов'язанням з боку того, про чий дії йдеться, відсутність скритності, намагань подати достовірні факти у неправильному світлі, спроб ввести в оману, обману у відносинах з іншими; 2) як вірність прийнятим

зобов'язанням без спроб їх зменшення чи перебільшення (при тлумаченні чи виконанні міжнародних обов'язків) [10, с. 57].

Крім того, у сфері цієї галузі права принцип добросовісності нерозривно пов'язаний з інститутом естопелю (англ. *estoppel* – відхилення; від *estop* – позбавляти права заперечення), який означає заборону для держави заперечувати те, що вона раніше вже прийняла чи визнала на основі явно виражених актів або своєї поведінки [10, с. 73].

З погляду міжнародного звичаєвого права принцип добросовісності полягає в такому:

1) сторони консенсуальних зобов'язань повинні тлумачити і виконувати такі зобов'язання добросовісно; у межах їх зобов'язуючого характеру подібні зобов'язання виникають з проголошених належним чином односторонніх актів; якщо консенсуальне зобов'язання, котре є предметом ратифікації, у цей час ратифікується, то принцип добросовісності регулює права й обов'язки сторін, що домовляються, протягом часу між підписанням і ратифікацією, а іноді навіть на більш тривалий період; за відсутності норм більш спеціального характеру і виходячи з того, що міжнародні організації набувають своєї повноважень у результаті консенсуальної згоди держав, їх акти, які суперечать принципу добросовісності, є недійсними;

2) норми міжнародного звичаєвого права, що становлять частину юс еквум (лат. *jus aequum* – рівне, справедливе право), повинні тлумачитися як відносні права, тобто як пов'язані між собою;

3) інші норми міжнародного звичаєвого права повинні тлумачитися як абсолютні права або юс стріктум (лат. *jus strictum* – суворе право), або відповідно до етичного мінімуму стандартів, спеціально встановленого в таких нормах. Їх довільне чи неприйнятне (незвичайне) здійснення не є незаконним, але прирівнюється до недружнього акту;

4) на міжнародному судовому рівні абсолютні права мають тенденцію пере-

творюватися на відносні внаслідок того, що в цьому процесі визначальна роль належить принципу добросовісності [11, с. 112–113].

Необхідно у зв'язку з цим відмітити, що принцип добросовісності отримав своє висвітлення в численних міжнародних нормативних актах. Так, Віденська конвенція про право міжнародних договорів (1969 р.) розкриває його зміст у загальному правилі тлумачення: «Договір повинен тлумачитись добросовісно відповідно до звичайного значення, яке слід надавати термінам договору в їхньому контексті, а також у світлі об'єкта та цілей договору» (п. 1 ст. 31). Це положення вимагає від інтерпретаторів чесності, відсутності намірів ошукати інших учасників договору [12, с. 123]. Важливою для обґрунтування принципу добросовісності є ст. 4.7 принципів УНІДРУА, де міститься правило, відповідно до якого за відсутності важливої для визначення прав і обов'язків умови договору має враховуватися, зокрема, сумлінність і чесна ділова практика.

Принцип добросовісності також закріплений у Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співпраці між державами відповідно до Статуту ООН 1970 р. (де підкреслюється, що добросовісне дотримання принципів міжнародного права, які стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами, має найважливіше значення для підтримання міжнародного миру та безпеки), та в самому Статуті ООН (п. 2 ст. 2); у Заключному акті ОБСЄ 1975 р., у Рекомендації № R (2000)21 Комітету міністрів Ради Європи державам-учасникам про свободу професійної діяльності адвокатів від 25 жовтня 2000 р. та багатьох інших.

Разом з цим, оцінюючи практику міжнародних судових органів, можна говорити про те, що, наприклад, Міжнародний суд ООН досить рідко посиляється у своїх рішеннях на принцип добросовісності. Така стриманість пояснюється, безсумнівно, тим, що цей принцип

зазвичай припускається: не існує необхідності кожного разу повторювати, що він діє в багатьох галузях міжнародного права. Принцип добросовісності розглядається як керівний принцип міжнародних відносин і в цій якості присутній ірсо факто в усіх інших основоположних принципах міжнародного права [10, с. 62].

Наука цивільного права так само має власні доробки щодо принципу добросовісності. Цивілісти зазначають, що особу слід вважати добросовісною тоді, коли вона діє без наміру заподіяти шкоду іншій особі, а також не допускає легковажності (самовпевненості) та недбалства щодо можливого заподіяння шкоди [13, с. 91]. Таке визначення впливає із змісту ч. 1 ст. 388 ЦК України, відповідно до якої добросовісним набувачем є особа, котра не знала і не могла знати те, що набуває майно в особи, яка не має права його відчужувати.

Корисним для теорії тлумачення є також встановлення вимог добросовісності при виконанні умов цивільного договору: виконання договору не повинно порушувати прав і свобод іншої сторони і третіх осіб; дії сторін мають виключати обман, скритність, намір ввести в оману, скористатися залежним становищем іншої сторони; угода має бути виконана відповідно до її мети й об'єкта; сторони мають прагнути максимально точно виконати зобов'язання, дотримуючись умов щодо строків, якості, місця виконання тощо; не дозволяється лише формальне виконання зобов'язань та ін. [14, с. 19–20]. Наприклад, у Китаї обман чоловіка дружиною щодо її зовнішності (вона скористалася послугами пластичних хірургів ще до їх знайомства, але перед шлюбом не сповістила про це майбутнього чоловіка), як прояв недобросовісної поведінки, потяг розлучення та виплату чоловікові моральної компенсації.

Усе вищенаведене дає змогу охарактеризувати власне принцип добросовісності тлумачення норм права. Насамперед слід зазначити, що він полягає у про-

вадженні інтерпретаційної діяльності відповідно до ціннісних орієнтирів суспільства, усвідомленні людиною необхідності сумлінно ставитися до будь-яких актів своєї поведінки. Наприклад, у ст. 2 КАС України цей принцип є принципом оцінки рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень.

Сутність цього інтерпретаційного принципу – це прояв поваги до права, вірності власним зобов'язанням. Він означає суворо об'єктивний, без ознак свавілля, зловживань правом і спроб отримати незаконні переваги, підхід до з'ясування й уточнення намірів його авторів з метою забезпечення найповнішого та беззаперечного виконання всіх його приписів [15, с. 160].

Як зазначає М. Л. Дворніков, принцип добросовісності становить собою імперативне начало, відповідно до якого процес тлумачення має здійснюватися всіма суб'єктами так, ніби вони діють у своїх власних інтересах. Добросовісно – означає за певною процедурою, не допускаючи ніяких помилок, бездоганно, так, щоб тобі не було соромно. Цей принцип важливий у зв'язку з тим, що інтерпретовані положення згодом будуть реалізовані на практиці й у разі допущення похибок існуватиме можливість прийняття неправильних рішень [16, с. 68]. Отже, очевидно, що реалізація цього принципу вимагає від інтерпретатора великих знань і професіоналізму, а також напруження волі та розумових здібностей. При цьому, на нашу думку, добросовісність офіційного та неофіційного інтерпретаторів мають різний обсяг, оскільки суттєво відрізняються наслідки діяльності та відповідальність цих суб'єктів тлумачення права, що, не в останню чергу, визначається правовою регламентацією діяльності перших. Так, відповідно до ст. 55 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», судді присягають сумлінно виконувати свої обов'язки, до кола яких входить, зокрема, роз'яснення судом свого рішення, а отже, тлумачення.

Таким чином, принцип добросовісності відіграє важливу роль в інтерпретаційній діяльності. Добросовісність є загальнолюдською чеснотою, котра сприяє підвищенню і покращенню соціальної комунікації та дозволяє суб'єктам повністю довіряти один одному через взаємні очікування діяти чесно і надійно. Можна собі уявити, наскільки підвищиться авторитет правотлумачної діяльності, якщо кожна особа буде впевнена в добросовісності дій інтерпретатора (у разі офіційної інтерпретації) чи якщо кожен суб'єкт тлумачення сам діятиме сумлінно (при неофіційній інтерпретації).

У зв'язку з цим слід відзначити, що важливою вимогою принципу добросовісності тлумачення є заборона зловживання правом (у німецькому цивільному праві воно називається шиканою), оскільки при ньому особа надає своїм діям повної видимості юридичної правильності, використовуючи насправді свої права, окремі норми й інститути права в цілях, протилежних тим, які переслідує позитивне право. Через це принцип добросовісності є критерієм для визначення наявності факту зловживання правом. Саме він встановлює справедливі кордони прав і обов'язків сторін. Недотримання цих кордонів тягне порушення принципу добросовісності і становить собою зловживання правом. Цей принцип зобов'язує суб'єктів інтерпретаційної діяльності здійснювати дії з метою реалізації своїх інтересів таким чином, щоб при цьому не завдавалася шкода законним правам та інтересам інших суб'єктів [17]. У Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у ст. 17, яка так і називається «заборона зловживання правами», зазначається, що жодне з положень Конвенції не може тлумачитись як таке, що надає будь-якій державі, групі чи особі право займатися будь-якою діяльністю або вчиняти будь-яку дію, спрямовану на скасування будь-яких прав і свобод, визнаних цією Конвенцією, або на їх обмеження в більшому об-

сязі, ніж це передбачено в Конвенції. Інтерпретуючи цю норму, Європейський суд з прав людини неодноразово наголошував, що метою ст. 17 є перешкоджання зловживанню принципами, викладеними у Конвенції, будь-ким, хто міг би їх використати для скасування прав і свобод, які визнані Конвенцією (наприклад, рішення у справі «Гліммервеен та Хагенбеек проти Нідерландів» (Glimmerveen and Hagenbeek v. Netherlands) від 11 жовтня 1979 р.).

Крім цього, реалізація принципу добросовісності вимагає неприпустимості обходу закону (*fraus lege*), тобто ухилення від застосування обов'язкового правила шляхом використання легального засобу, але з явно шахрайськими намірами. Обхід закону відрізняється від зловживання правом тим, що останнє передбачає використання заздалегідь наданих прерогатив, у той час як обхід втілюється не у використанні вже наданого права, а в ухиленні від юридичного правила з метою отримати певне право чи привілей, яких ця особа не має. Красномовним прикладом до цього є випадок, який стався в Російській Федерації. Суддя в день свого звільнення видалився до нарадчої кімнати для винесення рішення, однак рішення не ухвалив, а полишив приміщення суду. Матеріали справи він тримав 10 місяців й на прохання повернути їх відповідав, що знаходиться в нарадчій кімнаті. При цьому пропонував обмін – матеріали на поновлення його на посаді. Після ж звільнення подав скаргу, в якій зазначав, що звільнення є незаконним, оскільки його звільнили прямо з нарадчої кімнати.

Отже, основними вимогами принципу добросовісності правотлумачення є недопустимість зловживання правом і заборона обходу закону, які можна також назвати критеріями, дотримання яких дозволить говорити про сумлінність інтерпретаційної діяльності. Водночас ці критерії мають доволі прихований, глибинний характер. Тому важливою проблемою, що постає перед нами, є з'ясування більш очевидного, зовнішнього або поверхового критерію для відмежування добросовісного тлумачення від недобросовісного, хоча й безсумнівно, що таке відмежування пояснюється будь-ким за допомогою особистих поглядів, адже оцінка добросовісності та недобросовісності засновується на суб'єктивізмі. Ми вважаємо, що таким критерієм є аргументованість інтерпретаційного висновку, оскільки належність рівня доказової бази, на якій ґрунтується цей висновок, та логічна послідовність, стрункність його викладення може бути безпосередньо досліджена, що свідчить про чесно виконану, якісну роботу.

Насамкінець, розглянувши сутність й основні вимоги **принципу добросовісності тлумачення права**, можна визначити його як принцип інтерпретаційної діяльності, що відображає чесне та порядне ставлення інтерпретатора до власних дій з наміром старанного їх виконання й уникнення помилок і вимагає здійснення обов'язків таким чином, щоб був досягнутий стан поваги та довіри між суб'єктами тлумачення і максимально зменшена можливість обману чи введення в оману у відносинах з іншими.

Література

1. Патриарх и молодежь: разговор без дипломатии. – М. : Даниловский благовестник, 2009. – 208 с.
2. Gore, A. Earth in the Balance. Forging a New Common Purpose. – L., 1992. – P. 182–185. Цит. за: Честнов, И. Л. Проблемы и перспективы юридической науки XXI века / И. Л. Честнов // Юриспруденция XXI века: горизонты развития. Очерки / [Под ред. Р. А. Ромашова, Н. С. Нижник]. – СПб. : Санкт-Петербург. ун-т МВД России, 2006. – С. 69–110.
3. Юдин, А. В. Категория «добросовестность» в гражданском процессуальном праве / А. В. Юдин // Университ. наук. зап. – 2007. – № 1 (21). – С. 104–113.
4. Циппелюс, Р. Філософія права : підручник / Р. Циппелюс ; пер. з нім. Є. М. Перепічя, Л. А. Ситниченко, С. В. Пролеєва. – К. : Тандем, 2000. – 300 с.

5. Ожегов, С. И. Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова; Рос. АН; Рос. фонд культуры. – М. : АЗЪ, 1995. – 928 с.
6. Черных, П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка в 2 томах / П. Я. Черных. – 3-е изд., стереотип. – М. : Изд-во «Русский язык», 1999. – Т. 2. – 560 с.
7. Погребняк, С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монографія / С. П. Погребняк. – Х. : Право, 2008. – 240 с.
8. Новицкий, И. Б. Принцип доброй совести в проекте обязательственного права / И. Б. Новицкий // Вестн. гражд. права. – 2006. – № 1 (Т. 6). – С. 124–181.
9. Бартошек, М. Римское право: понятие, термины, определения / М. Бартошек ; пер с чеш. – М. : Юрид. лит., 1989. – 448 с.
10. Каламкарян, Р. А. Международное право : учебник / Р. А. Каламкарян, Ю. И. Мигачев. – М. : Изд-во Эксмо, 2004. – 688 с.
11. Денисов, В. Н. Принцип добросовісного виконання міжнародних зобов'язань / В. Н. Денисов // Юридична енциклопедія: у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2003. – Т. 5: П-С. – С. 112–113.
12. Юдін, З. М. Загальна теорія інтерпретації договору : монографія / З. М. Юдін. – О. : Фенікс, 2008. – 156 с.
13. Емельянов, В. И. Разумность, добросовестность, незлоупотребление гражданскими правами / В. И. Емельянов. – М. : «Лекс-Книга», 2002. – 160 с.
14. Попова, А. В. Принцип добросовестности в международном коммерческом обороте: законодательство и судебная практика Российской Федерации и стран-членов Европейского Союза : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права. История политических и правовых учений» / А. В. Попова. – М., 2005. – 31 с.
15. Каламкарян, Р. А. Господство права (Rule of Law) в международных отношениях / Р. А. Каламкарян. – М. : Наука, 2004. – 494 с.
16. Дворников, Н. Л. Системное толкование норм права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Николай Леонидович Дворников. – Нижний Новгород, 2007. – 189 с.
17. Вердиян, Г. Добросовестность как один из пределов осуществления гражданских прав / Г. Вердиян // Право и жизнь. – 2012. – № 2 (64) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.law-n-life.ru/arch/n162.aspx>